

Олійник Микола, д.і.н, доцент, доцент кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ (1921-1928 рр.)

В статті розглянуто основні напрямки розвитку споживчої кооперації на Поділлі. Проаналізовано основні напрямки виробничої кооперації селянських господарств, кустарів і ремісників. З'ясовано причини її провалу.

Ключові слова: кооперація, колектив, артіль, комуна, кустар.

The article examines the main directions of the development of consumer cooperation in Podillia. The main directions of production cooperation of peasant households, artisans and craftsmen are analyzed. The reasons for its failure have been clarified.

Keywords: cooperation, team, guilds, commune, craftsman.

Важливим засобом реалізації колоніальної політики російсько-більшовицької влади в Україні була кооперація різних сфер життя в роки нової економічної політики. На Поділлі цей процес мав низку особливостей, зумовлених прикордонним статусом регіону.

Різні аспекти даної проблеми стали предметом досліджень В. Бутенка й К. Філіпова¹, Г. Георгізова², І. Ладаняк³, В. Нестеренка⁴, О. Свідерської⁵ та інших. Проте ще відсутні узагальнюючі праці з цієї важливої теми. Відтак, враховуючи актуальність, новизну та масштабність проблеми, її недостатнє вивчення, в даній статті, спираючись на існуючі дослідження та архівні джерела, буде проаналізовано стан кооперативного руху на Поділлі в зазначений період, досліджено види та особливості кооперації в краї.

Захоплення українських земель червоною армією в червні-листопаді 1920 р. означало встановлення на них «диктатури пролетаріату», тобто всевладдя російського комуністичного режиму, який маскувався під евфемізмом «радянська влада». Як відомо, нова влада націоналізувала практично всі промислові об'єкти, банки, заборонила торгівлю. Суттєво обмежувалося проведення ярмарків. Зокрема, категорично заборонялося продавати на них продукти, котрі можна купити в кооперативах, здійснювати купівлю-продаж і обмін худоби, торгувати за іноземну валюту. За недотримання вимог порушників чекав суд, конфіскація майна, трибунал⁶.

¹ Бутенко В. І., Філіпов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 216 с.

² Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську селянську ментальність. *Український селянин*: зб. наук. пр. Черкаси, 2002. Вип. 4. С. 117-122.

³ Ладаняк І. А. Особливості організації кооперативної освіти на Поділлі у 1925–1928 роках. / Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20–21 жовт. 2011 р. Вінниця, 2011. С. 181-187; Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1922–1925 роках. *Гілея*: наук. вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2011. С. 25-34.

⁴ Нестеренко В. А. Торгівля на Поділлі в період «нової економічної політики» / Матеріали Всеукраїнської наук.-краєзнав. конфер. «Хмельниччина в контексті історії України». Хмельницький, 2013. С. 121-126.

⁵ Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-Східної Волині у добу непу (1921–1929 рр.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, 2012. № 4. С. 90-93.

⁶ Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. URL: [http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc](http://www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc).

Більшовики вважали, що всі існуючі потреби має задовольняти прямий товарообмін, або продуктообмін, між промисловістю та сільським господарством. В резолюції X Всеросійської конференції РКП(б) 26-28 травня 1921 р. «Про економічну політику» він визнавався «головним важелем» зміцнення «економічного союзу» між пролетаріатом і селянством⁷.

Оскільки приватна торгівля була заборонена, а державної ще майже не було, то фактично монопольне право на проведення товарообмінних операцій ВУЦВК в квітні 1921 р. надав кооперативним організаціям. Вони мали створювати товарообмінні пункти та встановлювати еквівалентні ціни. На губернську економічну нараду покладалися функції контролю за діяльністю кооперації та сприяння їй, як наголошувалося в телеграмі Української економічної наради від 1 грудня 1921 р., губекономнарада «не повинна втручатися в порядок здійснення кооперацією покладених на неї задач, зокрема, висувати вимоги щодо скасування обміну, продажу, купівлі, видачі цим чи іншим організаціям або прийняття на комісію тих чи інших продуктів або товарів. Не повинна забороняти кооперативним організаціям здійснювати ті чи інші угоди, прямо не заборонені законом»⁸. Проте, як звернула увагу І. Ладаняк, самі кооперативні установи в цей період переживала важкий процес відновлення своїх структур. До того ж вони не мали ресурсів для проведення таких операцій⁹.

Звернімо увагу, що з осені 1921 р., коли на Поділлі реально почав впроваджуватися неп, стрімко почала розвиватися приватна торгівля. Впродовж 1922 р. відбувалося становлення торгової мережі. Як показав перепис, який охопив 106 міст і містечок, станом на 15 березня 1923 р. на Поділлі працювало 11045 торгових підприємств, з яких 10248 – приватних, 698 – кооперативних та 63 – державних. Торговий обіг розподілявся так: 90,7 % – приватна торгівля, 6,5 % – кооперативна та 2,8 % – державна. На березень 1924 р. за цим показником приватні заклади (делегати X Подільської губпарконференції називали їх «чорними») вже контролювали 94,9 %, кооперативна торгівля – 4,3 % та державна – 0,7 % торгових операцій¹⁰.

Причину такого становища губком КП(б)У вбачав у відсутності губернського об'єднання кооперації, що ускладнювало «керівництво і облік роботи». Були окремі об'єднання споживчої кооперації, до складу яких входило 894 низових (сільських) споживчих товариств, але «активно працювала невелика кількість». Окрім того, в усіх великих містах діяли робітничі кооперативи. До того ж цукровики мали власне вертикальне об'єднання в «многолавки», без губернського центру. Самостійними структурами були також військова кооперація та кооперація залізничників, які мали власні губернські об'єднання¹¹.

Різно негативно на розвиток системи торгівлі вплинули «ножиці цін» 1923 р., які в звіті про роботу відділу управління губвиконкому називали «ножиці т. Троцького»¹². Вже восени, внаслідок диспропорції цін, настала «торгова криза», тобто «повний застій в торгівлі»¹³. Так, у Вінниці за пару чобіт селянину потрібно було віддати 50 пудів зерна, а за плуг, який коштував 3 червінці, або в середньому 15000 крб. радзнаками, 150 пудів¹⁴. Певне сходження «ножиць цін» відбулося лише в грудні 1923 – січні 1925 р.

Низька купівельна спроможність селян, важкий податковий тягар і невміле господарювання, коли накладні витрати досягали 40 % всього обороту, як у Могилівській окрузі, призвели до

⁷О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б). / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи]. Изд. 5, исправл. и доп. Москва: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. Ч. 1. С. 498-501.

⁸Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 45-46.

⁹Ладаняк І. А. Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля... С. 27-29.

¹⁰Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. № 2. С. 10.

¹¹Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. 445. Спр. 8. Арк. 38-39.

¹²Там само. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 248.

¹³Там само. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 56 зв.; Спр. 43. арк. 7.

¹⁴Там само. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 61, 248.

скорочення мережі сільської споживчої кооперації¹⁵. Не рятувало становище зниження райсоюзами, зокрема Бершадським, ціни на свої товари до 25 %¹⁶.

На розвиток торгівлі негативно впливала висока вартість патентів на право займатися торгівлею. Це змусило значну кількість споживчих кооперативів припинити торгівельну діяльність або самоліквідуватися, оскільки, щоб викупити патент із 20 % знижкою, кооперативу потрібно було продати не менше 4 фур хліба¹⁷.

Стабілізувати ситуацію вдалося на початку 1924 р. із введенням в обіг готівкового червінця і рішучою боротьбою з контрабандою. Як наслідок – ціни на промислові товари з січня по березень 1924 р. знизилися на 18,7 %, а на сільськогосподарські – зросли на 44,2 % та суттєво зріс товарообіг¹⁸.

Такі успіхи супроводжувалися посиленням тиску на приватника. Як наслідок – станом на 1 жовтня 1924 р. в оптовій торгівлі частка держави зросла до 71,4 %. Особливо агресивно щодо приватних торговців діяло Українське пайове товариство роздрібною торгівлі «Ларьок». Як зазначалося в доповіді Вінницького комісіонерства торгово-промислового банку СРСР за операційний 1923/1924 р.: «Розпочавши в липні 2-3 магазинами «Ларьок» в даний час має в місті 60 торгових одиниць, з яких 30 дрібних, 15 середніх і 15 великих». Збільшення мережі відбувалося за рахунок «бакалійних лавок, роздрібників і буфетів», які, не витримуючи конкуренції, закривалися. Обсяг торгівлі даного товариства зріс із 30 тис. крб. в липні до 100 тис. у жовтні. Одночасно правління «Ларька» активно формувало свою мережу по всій губернії. Його агентства та магазини відкрилися в Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Тульчині тощо¹⁹.

Скориставшись із сприятливої ситуації, суттєво активізувалася робітничка кооперація. До літа 1925 р. вона потіснила приватних крамарів у подільських містах. У Кам'янці-Подільському Цербкооп у боротьбі з приватниками через свої 22 філії у всіх районах міста захопив ринок торгівлі бакалією та мануфактурою і на 50% торгівлі хлібом і м'ясом. Вважалося, що бюджет робітника був охоплений нею на 70 %²⁰. У той же час у Вінницькій окрузі за перше півріччя 1925/1926 р. державні торгові підприємства становили 1,1 % та мали 21,2 % торгового обігу, кооперативні – 2,53 та 10,16 %, приватні – 98,84 % та 70,95 %²¹. В Проскурівській окрузі державна торгівля мала 1,28 % торгових підприємств і контролювала 3,77 % торгового обігу, кооперативна відповідно – 11,89 % та 27,23 %, приватна – 86,84 % та 69 % товарообігу²².

Найгіршим для влади було становище в Тульчинській окрузі. Тут державна торгівля ледве жевріла – 0,46 % торгових підприємств при 0,7 % торгового обігу. Зате кооперація, маючи лише 4,97 % закладів, контролювала 30 % обігу. Поза конкуренцією була приватна торгівля – 94,57 % торгових закладів при 69,2 % торгового обігу²³. Вінницький окрпартком пояснював таке співвідношення ліквідацією на користь кооперації держторгів і тим, що вони не встигли швидко опанувати ринок. Приватна торгівля займала домінуючі позиції в «групі сільськогосподарської продукції, а кооперативна з рештками державної – в групі

¹⁵ Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 5.

¹⁶ Там само. Спр. 42. Арк. 24.

¹⁷ Там само. Фр. 836. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 178-178 зв.

¹⁸ Там само. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 480. Арк. 10, 16.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 110-111; Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 537. Арк. 4.

²⁰ Держархів Хмельницької області. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 354. Арк. 162

²¹ Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. (жовт. 1925 р. – жовт. 1926 р.). Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна. Окрліт, 1926. С. 18; Держархів Вінницької області. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 105.

²² Проскурівська округа. ЦСУ УСРР. Харків, 1926. С. 37.

²³ Держархів Вінницької області. Фп. 33. Оп. 1. Спр. 511. Арк. 437.

фабрикатів»²⁴. Справедливість висновків показали результати 1926/1927 р., коли кооперативна торгівля виросла на 58,3 %, а приватна скоротилася на 0,6 %. Проте в абсолютних цифрах приватні торгові заклади на Вінниччині ще суттєво переважали кооперативні та державні: 4744 (80,49 %) проти 963 (16,34 %) і 187 (3,17 %) відповідно²⁵.

Загалом на середину 20-х рр. на Поділлі було завершено формування системи торгівлі. Державної торговельної мережі тут практично не було. Зазначимо, що наступ на приватника та зміцнення у неприродний спосіб позицій кооперативних торгових підприємств паралельно супроводжувалися наростанням недоліків у роботі кооперації. Звичним ставало зростання накладних витрат до 53 %, наявність «примусового асортименту» тощо²⁶. Проте, це не завадило більшовицькій владі після згорання непу досить швидко ліквідувати приватну торгівлю, як і будь-які приватні ініціативи.

Ще одним важливим напрямком розвитку кооперації на Поділлі було кооперування сільського господарства, що зумовлювалося аграрним перенаселенням краю й пошуком шляхів підвищення продуктивності провідної галузі економіки губернії. Першим кроком у цьому напрямку стало використання довоєнного досвіду подільських кооператорів по створенню прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту та «упряжних тварин» для допомогти селянам у проведенні осінніх і весняних посівних кампаній. Якщо в 1912 р. їх у губернії нараховувалося 97, то в 1921р. більшовики змогли створити 142 таких пункти. Однак в 1922 р. їхня кількість скоротилася до 128, а в 1923 р. – до 78. Причину зменшення кількості прокатних пунктів, потреба в яких суттєво переважала пропозицію, пояснює те, що їхня матеріальна база формувалася на основі інвентаря колишніх поміщицьких маєтків, які встигли врятувати від розграбування. Відтак, як зазначав губернський відділ сільського господарства 18 лютого 1924 р., цей інвентар на 65 % був повністю несправним і на 25 % – частково несправним. Саме тому селяни цими прокатними пунктами майже не користувалися²⁷. Не маючи змоги суттєво вплинути на створення належної матеріальної бази цих пунктів, подільська влада впродовж 1922 – 1-ї половини 1923 р. їх ліквідувала, а інвентар передала за борги селянському банку або за пільговими цінами продала сільськогосподарським кооперативам²⁸.

Процес виробничої сільськогосподарської кооперації, який отримав назву «колективізація», розпочався в 1921 р. методом проб і помилок. Такі кооперативи зазвичай називали «колектив». Поступово виокремилися різні їхні форми: «комуна», «колгосп», «артіль», «товариство спільної обробки землі (ТОЗ)» та машино-тракторне товариство (МТТ). Лише в грудні 1924 р. ЦК КП(б)У визначив вимоги до різних форм колективів. Так, їхньою вищою формою визнавалися комуні та артілі. Передбачалося, що комуна повинна мати відповідне обладнання і господарське облаштування: комунальні будівлі, обладнання для складних машин – сіялки, молотарки, локомотив тощо. Артіль потребували наявності складних машин і громадських капіталів у господарстві. До нижчих типів колективів віднесли товариства спільного обробітку землі, машинно-тракторні товариства та інші кооперативні об'єднання з окремих видів виробництва – з вирощування інтенсивних культур, тваринництва тощо²⁹.

У числі перших колективів були створені в 1921 р. комуна ім. К. Маркса в м. Калюс Кам'янецького, артілі “Господар” у с. Журавне Вінницького та “Труд” в с. Дзигівка

²⁴ Там само. Арк. 105.

²⁵ Там само. Фп. 29. Оп. 1. Спр. 3654. Арк. 20 зв.

²⁶ Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 11.

²⁷ Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 1, 8.

²⁸ Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірн. док. і мат. [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. Вінниця, 1957. С. 257, 357-358.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1798. Арк. 11 зв.

Ямпільського повітів³⁰. Перший досвід їхнього створення та функціонування підбили на засіданні бюро Подільського губкому КП(б)У 21 вересня 1922 р. Його учасники рекомендували повітовим парторганізаціям розгорнути роботу з «популяризації колективізму серед незаможників». Для підготовки кадрів, здатних її проводити, ухвалили створити в губернській радянсько-партійній школі земельну секцію, випускників якої слід було надавати в розпорядження губземвідділу. Крім того, попросили Наркомзем направити на Поділля працівників «для популяризації колективів і відпустити кошти для підтримки колгоспів»³¹.

Одним з лідерів у колективізації була Кам'янецьчина, де впродовж “ударного” місячника в грудні 1922 р. створили 12 колгоспів. Планувалося до квітня 1923 р. організувати ще 40-50³². Для порівняння – у сусідній Проскурівській окрузі в 1922 р. створили лише одну комуну та одну артіль³³. Загалом на Поділлі протягом 1922 р. організували 72 колгоспи³⁴.

Весною 1923 р. окрземвідділи, зокрема Кам'янецький, рекомендували волвиконкомам створювати «бюро колективізації сільського господарства (бюро колгоспів)» для пропаганди колективізації, роз'яснення та продажу статутів, зразків документів, необхідних для організації колективу, спостереження за виконанням колгоспами прийнятого ними статуту. Спеціально наголошувалося, що такі бюро слід створювати негайно, і традиційно за зволікання погрожували судом³⁵.

Зусилля окрземвідділів і створюваних бюро колгоспів приносили плоди. Впродовж 1923 р. лише на Кам'янецьчині було створено 66 колективів, зокрема 63 артілі та 3 комуні. Вони об'єднували 1131 селянське господарство, що мали в розпорядженні 1284 дес. ріллі, 2959 їдців, з яких 2376 працездатних і 563 непрацездатних осіб. В соціальному плані серед членів колективів 78,5 % становили незаможники, 12 % – середняки та 9,5 % – робітники³⁶. Звернімо увагу, що реальний рівень колективізації зовсім не співпадав з картиною масового вступу селян до колективів, яку малювала радянська пропаганда, що видно з таблиці 1.

Табл. 1. Відсоток сільськогосподарського населення, об'єданого в колективи³⁷

Дата	1 січня 1923 р.	1 січня 1923 р.	1 січня 1925 р.
Відсоток сільськогосподарського населення, об'єданого в колективи	0,15 %	0,62 %	1,03 %

Певний злам у характері колективізації відбувся в грудні 1924 р., коли ЦК КП(б)У дав вказівку щодо неприпустимості прискорення переходу від нижчих форм колективів до вищих і дозволив створювати середняцькі колективи. Проте категорично заборонялася реєстрація куркульських товариств³⁸. Такий дозвіл сприяв стрімкому розвитку ТОЗів і МТТ. Проте загалом, попри всі зусилля пропаганди, загалом усіма формами виробничої кооперації в 1928 р. було

³⁰ ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 4. Спр. 420. Арк. 73; Ф. 257. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 47-48; Держархів Вінницької області. Фр. 489. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 18-19 зв.

³¹ Поділля в період відбудови народного господарства... с. 221-222.

³² Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1.

³³ Метельський Е. Колективне будівництво Проскурівщини. *Кооперативна думка*. Проскурів, 1927. Ч. 2 (9). С. 9.

³⁴ Держархів Вінницької області. Фр. 925. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 6.

³⁵ Держархів Хмельницької області. Фп. 3. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 2.

³⁶ Там само. Фр. 337. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 515.

³⁷ Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 23; Спр. 44. Арк. 4; Поділля в період відбудови народного господарства... С. 419-435.

³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1798. Арк. 11 зв.

охоплено в середньому 3,19 % селянських господарств. 59,39 % колективів мали земельні наділи до 40 дес. і лише 15,5 % – понад 100 дес. Тобто переважали малоземельні колгоспи³⁹.

Схожий результат дали й спроби більшовицької влади провести кооперування кустарів, яких станом на станом на квітень 1921 р. на Поділлі нараховувалося 65 тис. осіб⁴⁰. Попри шалену агітацію, до 1 липня 1924 р. було створено 205 виробничих артілей, а на 1 січня 1925 р. – 244. Вони охоплювали 2531 кустаря. Не випадково подільський губком називав такий стан справ «неприглядним»⁴¹. Певним чином така ситуація пояснювалася тим, що губернський промисловий союз, який мав кооперувати кустарів і ремісників, так захопився торгівлею, що нічим іншим не займався. Коли ж його керівникам вказали на призначення союзу, вони хоч і зменшили обсяги торгівлі, але опанувати становищем не змогли⁴². Звернімо увагу, що після ліквідації в 1925 р. губернських структур і переходу їхніх повноважень до окрпарткомів і окрвиконкомів, робота з кооперування кустарів і ремісників несподівано дала добрий результат у Тульчинській окрузі. Тут на 1 квітня 1927 р. в містечках «кустарною кооперацією» було охоплено 71,2 % кустарів. Але на селі їхнє кооперування залишалося слабким⁴³. Це різко контрастувало зі станом кооперування в інших округах, наприклад, Проскурівській. Тут, як і раніше, переважали заклики до «посилення кооперування кустарів, пришвидшення створення округових органів кустарно-промислової кооперації. Причини повільного кооперування на загальне досить об'єктивно визначив пленум Тульчинського окрвиконкому 7-10 травня 1927 р.: «Слабкість кредитування кустаря, відсутність спеціальних капіталів, слабкість постачання з боку промисловості». Проте найбільше владу турбували те, що «містечковий кустар-ремісник безпосередньо зв'язаний з ринком, сам регулює свою продукцію»⁴⁴. Саме така позиція кустарів зумовила, після припинення непу, їхню фактичну ліквідацію, як ворожого дрібнобуржуазного стану.

Таким чином, аналіз розвитку кооперативного руху на Поділлі в 1921-1928 роках неспростовно доводить, що зусилля колоніальної влади дали певний позитивний результат лише в сфері споживчої кооперації. Спроби ж кооперування селянських господарств, кустарів і ремісників фактично провалилися через небажання потенційних членів колективів чи артілей поступитися своєю свободою задля створення для влади механізму проведення чужих ідей та засобу «викачування» результатів їхньої праці.

³⁹ Держархів Хмельницької області. Фп. 301. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 34.

⁴⁰ Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України Мюнхен: «Logos», 1966. С. 222.

⁴¹ Держархів Вінницької області. Фп. 1. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 4.

⁴² Там само. Арк. 6.

⁴³ Там само. Фп. 33. Оп. 1. Спр. 511. Арк. 18.

⁴⁴ Там само.